

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА - БАН

ДЕПАРТАМЕНТ “ПСИХОЛОГИЯ”

ЕКАТЕРИНА ЕВТИМОВА ДИМИТРОВА

**СОЦИАЛНИ ПОЛЕТА НА АГРЕСИВНИ ПРОЯВИ В ТРУДНИЯ
УЧЕНИЧЕСКИ КЛАС**

АВТОРЕФЕРАТ

**НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА
И НАУЧНА СТЕПЕН “ДОКТОР”**

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Доц. д-р Антоанета Христова
Проф. д-р Пламен Калчев

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:

Доц. д-р Йоланда Зографова

СОФИЯ, 2011 г.

Дисертационният труд е обсъден на заседание на Департамент „Психология” при Института за изследване на населението и човека и е насочен за защита пред специализирано жури в състав: проф. Пламен Калчен, д.пс.н., доц. д-р Йоланда Зографова, доц. д-р Антоанета Христова, проф. Толя Стоицова, д.пс.н., доц. д-р Людмила Андреева

Обем	176 страници
Литература	177 заглавия
Таблицы	40
Фигури	16
Приложения	2

Защитата на дисертацията ще се състои на 28.10. 2011 г., в Института за изследване на населението и човека.

Материалите по защитата са публикувани в интернет на страницата на Института за изследване на населението и човека и са на разположение на интересуващите се в Департамент Психология на ИИНЧ.

Въведение

В съвременното социално познание особено актуални са проблемите, произтичащи от спецификата на юношеската психика, отразяваща в голяма степен динамичните социални промени. Различните типове и видове ученически класове като специфични социални субекти са значима социална среда за проява на социалнопсихичната феноменология на юношеското поведение. В този контекст несъмнено се повишава интересът към социалнопсихологичните аспекти на *трудния клас* като особено сложен и интересен вид ученически клас, като все по-често срещано се в българската практика, но недостатъчно изследвано явление. Анализът на трудния клас в полето на социалнопсихологичното изследване, на неговата същност, структура, функциониране и роля като специфична деструктивна човешка група с негативна нагласа към учебните процеси и организираност, с агресивен социалнопсихичен климат, с агресивен модел на поведение, представлява предизвикателство и пред социалните психолози у нас.

ГЛАВА ПЪРВА. Трудният клас като деструктивна група - социалнопсихологични измерения

1. Трудният клас като явление и проблем

Трудният клас като явление е сложно, многоаспектно, многопланово, с много нива и структурни елементи. Той може да бъде обект на изследване на различни социални науки. Изследвайки го обаче, тези науки се концентрират върху различни негови аспекти и прилагат различни методи и подходи, оперират с различни категории, използват различни конкретни методики.

В това проблемно поле, педагогиката, социалната психология, а и социологията имат различни, така да се каже, интереси. Като техен обект трудният клас се представя в принципно различна светлина. Казано общотеретично, разликите между социалнопсихологичния и напр., педагогичния подход се заключават преди всичко в това, че педагогиката изследва главно възпитателното въздействие върху трудния клас. Става дума както за методите на това въздействие, които са една широка и сложна педагогическа система, за механизмите на промените в трудния клас, за резултатите от педагогическото въздействие. За педагогиката трудният клас е преди всичко образователно явление, деформирано образователно явление. Докато за социалната психология трудният клас е преди всичко и главно специфична социална група. В изучаването на социалните групи социалната психология има дълги научни традиции, които са особено интересни от началото и от 30-те години на XX век.

Тъй като в настоящата дисертация се намираме в проблемните области на социалната психология, ще си позволим да разширим анализа на теоретичната специфика и методическите подходи именно в социалнопсихологичен план.

1.1. Социалнопсихологични аспекти на трудния клас. Същност и дефиниция

Според К. Левин групата е динамична реалност, чрез която човекът удовлетворява редица потребности. Тя е основата за функциониране на личността; човек е част от групата, тъй като е носител на идеите ѝ; тя е и жизненото пространство на човека (Левин, 2000).

Джонсън и Джонсън определят малката група като: двама или повече души, които си взаимодействат един с друг; сбор от хора, които са взаимозависими; събират се, за да постигнат обща цел или задача; опитват се да удовлетворят някаква лична потребност чрез своята връзка; няколко души, които споделят норми по отношение на въпроси от взаимен интерес и участват в система от взаимоотношени роли; влияят един върху друг и смятат групата за възнаграждаващо изживяване (цит. по Кори, 1998, с.603).

Ученическият клас е основен елемент на училищната социална среда. Неговата същност, структура, механизмите на функционирането му като общност, ролята му като основна организационна единица, последиците от неговите прояви са широко анализирани в специализираната литература (Румянцева, Микляева, 2006; Битянова, 2001; Rodgers, 2006). Класът е дефиниран като малка група със свои закономерности и светоусещане, с относителна отвореност спрямо външните влияния и въздействия на социалната среда, но и със свои характерни влияния върху тази социална среда (Sears, Freedman, Taylor, 1988).

Социалнопсихологичните аспекти на класа като сложна проява на вътрешната му природа и като важен елемент в неговото функциониране и развитие по различните йерархични нива на училищния живот са в центъра на настоящото изследване на трудния клас. Трудният клас всъщност е нормален клас, претърпял развитие, но в отрицателна насока, като се е видоизменил поради редица фактори, породени както от външната социална среда, така и от вътрегруповите взаимоотношения и взаимодействия. Това не означава, че веднъж оформил се като труден, класът не би могъл да се превърне отново в нормален. Процесът не е необратим – с подходящите социалнопсихологични методи и интервенции, трудният клас може отново да се върне към своето нормално състояние.

В резултат на анализа на изследванията в областта на ученическия клас се оформят следните критерии, които създават база за диференциране на нормални от трудни класове. При нормална паралелка са налице: добри възможности за съвместна учебна дейност; балансирани междуличностни отношения в групата (Heider, 1958); позитивен социалнопсихичен климат в класа (Шевандрин, 1995); позитивна мотивация към учебната работа (Микляева, Румянцева, 2006); високо ниво на социален контрол на членовете на класа (Rodgers, 2006).

Посочените критерии кореспондират най-пряко с практиката в средните училища. Не е привично за нормалните класове да се наблюдава атмосфера, трайно изпълнена с напрежение и негативизъм между членовете. Социалнопсихичният климат е един от основните фактори за сплотяване на групата, особено ако е преобладаващо позитивен (Силами, 1996, с.128). Повечето ученици са мотивирани и участват активно в работния процес.

Междучелностните отношения в подгрупите на класа са балансирани. Взаимоотношенията и взаимодействията между членовете на класа и преподавателя са резултатни.

В отделни класове обаче възникват проблеми от междучелностен и междугрупов характер, които постепенно се превръщат в хронични. Откриването на съществуващите проблеми в класа, вникването в тях е от значение за поддържане на добри междучелностни отношения сред юношите, както и между тях и преподавателя. Подценяването на възникващите негативни тенденции води до трайни конфликтни взаимоотношения и ситуации, до отклонения в социалното поведение и взаимоотношенията, като променят цялостния социалнопсихичен климат, формират *труден клас*. Той може да бъде анализиран на базата на критерии като: ниска степен на институционално социализиране към училището; отрицателно отношение към обучението от страна на повечето членове на класа; наличие на конфликтни междучелностни отношения сред членовете на класа; деструктивна активност по време и към работния процес в класа; масова агресивна нагласа към повечето преподаватели; негативен социалнопсихичен климат в класа; ниско ниво на психо-социален контрол. При наличие на подобни характеристики, може да се говори за труден клас и да се диагностицира оформяща се дисфункцио-налност в него.

Родовият белег на трудния клас е ученически клас, обучаваща се група подрастващи, която преминава последователно през няколко нива на обучение, обособени като периоди, и усвоява натрупаните знания и ценности на обществото. Видовият белег на трудния клас е: клас с нарушено функциониране, в сферата на взаимоотношенията между юношите и преподавателите и в сферата на обучението. Обособеният се труден клас не принадлежи нито към нормалните, нито към специфичните класове. Той се явява нещо трето, друг вид клас, с нов тип функциониране и развитие (Микляева, Румянцева, 2006, с.20-21).

За целите на настоящото изследване ще бъде използвана следната работна дефиниция на трудния клас от социалнопсихологична гледна точка: ***Трудният ученически клас е малка социална група, която се характеризира със съществуването на социалнопсихичен климат, насърчаващ конфликтни взаимоотношения, слаб психосоциален контрол над груповото поведение, изразена демотивация и в сравнение с нормални класове, с по-високо проявени агресивни и деструктивни поведения на групово равнище.***

1.2. Прояви на юношеската агресивност

Агресията е в полето на изследователското внимание на социалната психология повече от век. Част от известните теоретични модели представляват концепции за цялостно и унифициращо обяснение на агресивното поведение при човека. Превърналите се в класика парадигми – психоаналитичната теория на З. Фройд, етологичната теория на К. Лоренц, социалните теории за обяснение на агресивността, теорията на фрустрацията и агресията на Дж. Долард и Н. Милър, теорията за социалното учене на А. Бандура — всяка една предлага обяснителен модел, общовалиден за видовете агресия. По линия на развитие на социално-когнитивния подход, обаче много от постулатите за вроденост и неизбежност на агресията, са изместени от популярните през последните десетилетия, информационно-процесуални модели в изучаването на агресивността на Л. Хюзман, К. Андерсън и Б. Бушман (цит. по Зографова, 2005).

Агресията най-често се определя като преднамерено поведение, което нанася вреда или наранява другите хора (Baum, Fisher, Singer, 1985), също и като “преднамерено действие, насочено към увреждане на друго лице” (Shaver, 1981, с.495). Агресията се дефинира като форма на поведение, която се възприема като оскърбление или причиняване на вреда на друго живо същество, което не желае подобно обръщение (Бэрон, Ричардсон, 2001, с.27). Бърковиц дефинира агресивността като поведение, което е насочено към нанасяне на вреда или към това да ядоса, раздразни друг индивид (Berkowitz, 1993, с.52).

В социалнопсихологичен план се приема, че формирането и проявите на агресивност у юношите е функция на неблагоприятия процес на социализация, съчетани с някои конституционални психофизични особености (Макдейвид, Харари, цит. по Андреева, 2001). Всичко това рефлектира върху социалната активност на личността, която през този възрастов период е доминирана от желанието и стремежа за себеутвърждаване, намиране на собствения образ и отстояване на своята личност. Потребността от самоутвърждаване може да се яви основен детерминиращ фактор на юношеската агресивност директно или в преобразуван вид. Засиленият стремеж към самоутвърждаване, когато обективните условия не позволяват на юношата да се изяви по социално желателен начин, също може да бъде силен импулс за агресивно поведение (Bellmore and all, 2005).

Формирането на юношата като индивидуалност, съзряването му като личност става възможно чрез включването в различни по своята същност групи, тъй като социалната група използва ролята на медиатор между обществото и човека, предоставяйки му време и среда за усвояване на социално-легитимните ценности и норми (Стоицова, 2001).

През периода на юношеството връстниците и приятелските групи стават значимите други. Юношите се нуждаят от подкрепа, признание и разбиране от връстниците (приятелите) си. От тези групи юношата заимства модели на поведение и очаква да бъде одобрен от членовете им (Laurson, Noack & Wilder, 2000). Въздействието на модела на поведение се различава по своята ефективност. Много зависи от това, към кое поведение ще се ориентира индивидът и кои модели ще игнорира, тъй като е склонен да подражава на тези модели, които притежават привлекателни за него качества и да игнорира или отхвърля тези, които са му най-малко симпатични (Бандура, 2000, с. 42).

Някои млади хора обаче започват напълно да зависят от своята група на връстниците за социална подкрепа и поведенчески очаквания. Тези младежи са наричани ориентирани към връстниците и преживяват себе си като отхвърлени от света на възрастните. По много начини тази група се противопоставя на установения ред, ангажира се с антисоциални актове и се опитва да създаде свят, който удовлетворява собствените ѝ потребности, противопоставени на тези на другите (Фориша-Ковач, 1996). Развитието на склонността към агресия в поведението на юношите е следствие и от влиянието на социалната среда. Множество социалнопсихологични и личностови изследвания се фокусират върху ролята на социалните групи и неформалните в частност, за социалното развитие на юношите. Развитието включва и начина на решаване на задачата за достигане и по-успешно осъществяване на по-зрели отношения с връстниците от двата пола (Силгиджян-Христова, 1998)

Средата на връстниците е по-толерантна към изпробването на нови роли и сценарии. Юношите се стремят да задълбочават и поддържат междуличностните отношения преди всичко със своите връстници (Palmonari, Pomeri, 1989 цит. по Силгиджян-Христова, 1998, с.148).

Сборът на множество агресивни личности, съставляващи цял ученически клас, предпоставя множество проблемни ситуации в социалната среда. Този тип ученически класове проявяват деструктивна агресивност – агресивност, която няма защитен характер, предназначена е не за самозащитата и оцеляването на индивида, а за нарочно разрушаване (Фром, 2003). Тази група проявява агресивният си модел на поведение при различни ситуации, които не съдържат агресивен контекст. Особеност е, че по-голямата част от членовете на класа проявяват деструктивна агресивност, което прави конкретната малка ученическа група деструктивна по своя характер.

1.3. Структурни елементи, детерминиращи агресивността на трудния клас

Ученическият клас се състои от подгрупи, всяка от които притежава ядро и периферия. Съществува т.нар. демографска линия на разделение, която може да доведе до формирането на подгрупи. Хората се свързват с онези, които считат за подобни на тях по възприети личностни характеристики (Lau&Murnigan, 1998). Подгрупите се обособяват според определени критерии: взаимни симпатии, близост в интересите, близост в манталитета, характерологична близост, склонност към недисциплинираност и др.

Водещият елемент на структурата в трудния клас е **ядрото**. Ядрото е център на взаимоотношенията в класа, в което са включени лидерите. Те са с най-висок статус и престиж в групата (Forsyth, 2006).

Вторият елемент на структурата е специфично образование – **обкръжение на ядрото**. В тази подгрупа са ситуирани юношите, които са популярни в класа, но не са признати за лидери и не са част от същинското ядро. Субектите от обкръжението се придържат към поведенческите модели на лидерите и са основна действаща сила в агресивните прояви на трудния клас (Rodgers, 2006).

Съществен компонент на структурата е и третият – **периферията**. Към периферията принадлежат две групи. В едната са юноши, които са най-слабо популярни в групата, но към които отношението на лидерите и последователите им се характеризира с проява на безразличие. В другата са аутсайдерите – “жертвените овни” (Левин, 2000) на ядрото.

1.4. Вътрегрупова и извънгрупова агресивност - социални полета на агресивни прояви на трудния клас

През 30-те години на XX век интересът към психологическата проблематика на групите се засилва, особено в САЩ. Изследванията на К. Левин и редица други учени са поставили основата на съвременното разбиране за природата на вътрешногруповите процеси. Теорията за полето на К. Левин е нова стъпка в обяснението на човешкото поведение. Съгласно теорията протичането на действията изцяло се свежда до конкретната съвкупност от условия на съществуващото в даденият момент поле. Понятието поле обхваща факторите

както на външната (обкръжението), така и на вътрешната (субективната) ситуация (Левин, 2000).

В настоящото изследване се анализира и груповата агресивност, обсъждат се микросоциалните полета на проявата на агресивността, в това число между субекта и обекта на агресивността.

За целите на детайлното диагностициране на трудния клас ще бъдат разграничени две основни социални полета, в които се разгръщат агресивните прояви на членовете на класа:

- **Социално поле на вътрегрупови агресивни прояви**

Към тези прояви спадат агресивните действия свързани с:

- ▶ Прояви на тормоз над съученици от периферната подгрупа
- ▶ Агресивни прояви, насочени към преподавателя

Става дума за субект-обектни прояви на агресия - насочени към юноши от същата група, което обуславя конфликтна вътрегрупова среда.

Като вътрегрупови агресивни прояви се класифицират и вандалските действия на членовете на класа, тоест възприемането на класната стая като вътрегрупова територия, която също бива “завладяна” и подчинена на деструктивните модели.

- **Социално поле на извънгруповите агресивни прояви**

Към тези прояви спадат агресивните действия свързани с:

- ▶ Прояви на тормоз над отделни юноши от други класове
- ▶ Конфликтни сблъсъци с цели ученически класове - междугрупови конфликти

Като извънгрупова агресия се класифицират и вандалските прояви на трудния клас по отношение на други територии в училището. Членовете на трудния клас са основните лица, които драскат по коридорите, чупят в тоалетните, рушат и класните стаи на други класове (Kalliotis, 2000).

В посочените две социални полета агресивните прояви са свързани с използването на всички видове агресия: физическа агресия – участие във физически схватки, индиректна агресия – клюки, шеги, опозиционно поведение – насочено е главно към авторитети, което включва и отказ от кооперация, вариращ от пасивно несъгласие до открит бунт срещу правила и принципи, агресивна раздразнителност – готовността на индивида да избухне и при най-малката провокация, агресивно недоверие, ревност и омраза поради действително или фантазно лошо отношение (Buss&Durkee, цит. по Зографова, 2001, с.39).

1.4.1. Социално поле на вътрегруповите агресивни прояви – форми и обектна насоченост

- Агресивни прояви на трудния клас, насочени към преподавателя

На една от формите на вътрегрупова агресивност е обект преподавателят. Пълното отричане на формалния му авторитет всъщност е отричане на всички видове авторитети, които той олицетворява (Дреер, 1989). Агресивните прояви, насочени към преподавателя са свързани със съзнателно и целенасочено подценяване, което подлага под съмнение компетентността му.

- Агресивни прояви в отношението към съучениците

Агресивното поведение на трудния клас се проявява чрез вътрегруповите конфликти от междуличностен характер. Наблюдава се тенденциозен тормоз – под формата на вербална и физическа агресия (Berkovitz, 1982). Агресивните атаки стартират като обидно отношение, ирония, заплахи и в крайния си етап стигат до физическа саморазправа. С очевидната си уязвимост и неумение да се защити, потенциалната жертва непреднамерено привлича вниманието на мъчителя и лесно се превръща в мишена за злоупотреба: колкото повече демонстрира подчинената си позиция и готовността да приеме тормоза или да умилостиви мъчителя, толкова повече той се ожесточава (Калчев, 2003, с.26).

1.4.2. Социално поле на извънгруповите агресивни прояви – форми и обектна насоченост

- Агресивни прояви, свързани с отношението към външни групи

Същественото за междугруповите отношения е, че понятието обект на агресията се разширява до цялата група. При конкурентни междугрупови взаимодействия вътрешногруповата сплотеност се увеличава, както и склонността и податливостта на членовете на групата към по-авторитарно лидерство. Групите стават по-ясно йерархизирани. Идентификацията с групата и груповата позиция расте (Търнър, 1990).

Лидерите преструктурират вътрегруповата среда и постепенно разширяват своето въздействие, търсейки нови обекти и нови социални полета за реализация на агресията. Признакът, по който членовете на трудния клас избират за врагове външни групи, е готовност за конфронтация. Колкото по-висока е готовността на тези групи да отговорят на агресивните действия, толкова повече се увеличава възможността за създаване на конфликтни междугрупови взаимоотношения (Агеев, 1990).

Трудният ученически клас прилага агресивния си модел на поведение в две основни посоки. Първата от тях е към нормален ученически клас. Конфронтацията с членовете на някой от нормалните класове стартира, когато юношите от трудната група се опитват да оказват тормоз над членове от чуждия клас. В този случай голяма част от учениците на нормалния клас реагират в защита. Механизмът, отключващ трайния интерес на трудния клас е съпротивителното действие на другите. Колкото по-голяма е съпротивата, толкова по-усложнени стават междугруповите отношения и толкова по-силно търсят победа и подчиняемост членовете на трудния клас. На преден план излизат властолюбивите черти на личността им (Salmivalli, 1999) и те се стремят на всяка цена, с всички възможни средства да подчинят непокорната чужда група.

Втора посока на действие към външните групи е друг труден ученически клас.

Сформирането на повече от един труден клас в дадено училище /особено в една и съща степен на обучение/ е индикация, че междугруповият конфликт е неизбежен. Лидерите на труден клас и последователите им не биха могли да поддържат за дълго нормални междуличностни взаимоотношения, особено с подобни на тях, каквито са юношите от друг труден клас, поради това, че се задейства механизмът на социалната конкуренция (Агеев, 1990).

- Агресивни прояви, свързани с отношението към отделни личности, принадлежащи към чужди групи

Агресивността на юношите се изразява и в набелязването на отделни лица от други ученически групи. В този смисъл могат да се посочат три случая:

1/ Определяне на конкретни ученици за врагове, посочени от близки, до трудния клас, лица. Членовете на трудния клас укрепват позициите си на агресори, като се намесват в междуличностните отношения на техни приятели. Учениците участват пряко в сплашване или директна саморазправа - стига се до физически действия, без самата ситуация да предвижда подобна развързка. Силно е проявена инструментална агресия, когато едни човек подтикват други към извършване на агресивни действия (Калчев, 2003; Зографова, 2001).

2/ Друга група субекти, които попадат в “списъка за агресия” са популярните в училището, личности. С проявите на освободено, изпълнено със самочувствие поведение те дразнят членовете на трудния клас, които са свикнали околните да им се подчиняват, да проявяват плахост в тяхно присъствие, да се страхуват от тях и да се чувстват виновни за всичко (Rigby, 1997, цит. по Калчев, 2003, с.29,98). Субект, видимо различаващ се от техните представи, задейства комплекса им за малоценност (Фройд, 1993). В този случай те изпитват гняв и омраза, които проявяват под формата на агресивни действия (заплахи, заяждане, понякога раздаване на физическо “правосъдие”) към набелязания обект.

3/ Трета група юноши, които са подлагани на извънгрупова агресия от трудния клас са такива, които принадлежат към периферна група на чужд клас и са по-уязвими, нямат подкрепата на авторитетни фигури (Калчев, 2003). Това са учениците “за забавление”, те често играят ролята на заместители (ерзаци), особено когато отсъстват жертвите, в лицето на членове от периферията на трудния клас.

ГЛАВА ВТОРА. ОБЩА ПОСТАНОВКА НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Поради многоаспектния характер на разглежданата проблематика, в емпиричното изследване са използвани няколко методики, като всяка от тях измерва даден аспект на социалнопсихичното при трудния ученически клас.

Стремежът е чрез тяхната обвързаност да се анализира явлението в неговата многостранност и комплексност на прояви.

1. Цел на изследването

Основна цел на изследването е очертаване и анализ на социалнопсихологичните измерения на трудния ученически клас като комплексно социално явление и в разкриването в дълбочина на източниците, параметрите и механизмите на неговия агресивен модел на поведение, ситуиран в двете социални полета на агресивните му прояви – извънгруповото и вътрегруповото.

Конкретна подцел е свързана с отграничаване на трудни ученически класове от тези с нормални социалнопсихологични характеристики, което се заключава в извеждане на няколко основни отличителни признака, по които да се извърши разграничаването.

2. Задачи на изследването

За реализиране целта на изследването се поставят следните задачи:

- ❖ Характеризиране на трудния клас като специфична малка група, от социалнопсихологична гледна точка;
- ❖ Проучване на компонентите, които предпоставят агресивното поведение на трудния клас;
- ❖ Социалнопсихологичен анализ на вътрегруповите и извънгруповите социални полета на агресивни прояви в трудния клас;
- ❖ Установяване на социалнопсихологичните признаци при функционирането на трудния клас.

3. Хипотези

1. Предполагаме, че трудният клас ще демонстрира не само вътрегрупова агресивност, но една голяма част от неговото привично поведение ще се проявява и в извънгрупови агресивни действия - извънгрупова агресивност като продължение и допълнение на вътрегруповата. Двете форми на агресия се превръщат в характерни страни на комплексен процес, който обхваща значим периметър от поведенческите прояви на личността и на групата (Farmer, 2000; Adler&Adler, 1996).

2. Очакват се по-високи нива на агресия при учениците от трудните класове, при оценка на индивидуално равнище (Зографова, 2001). Освен това се допуска, че в трудния клас видовете агресия – директна и индиректна, ще са максимално разгърнати в груповото поведение

3. Може да се предположи, че трудният клас е с ниска ефективност на съвместната дейност, отрицателен социалнопсихичен климат, а мотивацията и груповата идентичност са насочени извън придобиването на знания и умения във

връзка с целите на образователния процес. В трудния ученически клас характеристиките на ефективната малка група са в дисфункционалност (Румянцева и Микляева, 2006).

4. Допускаме, че както момчетата, така и момичетата ще участват активно в агресивните подгрупи в трудните класове. Не се очакват значими разлики по фактора пол при юношите в този вид клас (Jackson, 2006).

5. Предполагаме, че учениците от трудния клас биха оказвали тормоз не само над членове от своята група, но и над външни на групата членове, докато членовете на нормалните класове биха били тормозени от свои членове в сравнително ниска степен, а в по-висока от външни на тях, членове от близките аутгрупи (Olweus, 1993; Rigby, 1997).

4. Обект на изследването

Обект на изследване са:

- Пет трудни ученически класа – от прогимназиален и гимназиален етап на обучение.
- Четири нормални ученически класа, които са контролна група. Те са подбрани в същите възрастови групи, както членовете на трудния клас, с цел да бъдат сравнени и категоризирани.
- 18 преподаватели и училищни психолози от шест средни училища в гр. София, които работят с трудни класове и наблюдават проявите им. Те дават експертна оценка за съществуването на трудните класове в българското училище.
- 50 преподаватели, от две столични училища, които чрез специално конструиран въпросник отграничиха трудните от нормалните класове в училище, като интересът беше предимно към класовете, посочени като проявяващи висока степен на трудност.

5. Процедура на изследването

Изследването се проведе на два етапа.

I Етап на изследването:

1. Експертна оценка проведена с 18 преподаватели и училищни психолози (респективно педагогически съветници). Експертите са подбрани на случаен принцип. Участниците са от следните столични училища: 81 СОУ „Виктор Юго”, 128 СОУ „Алберт Айнщайн”, 144 СОУ „Народни Будители”, 39 СОУ „Петър Динев”, 79 СОУ „Индира Ганди” и 119 СОУ „Акад. Михаил Арнаудов”. Експертите са само от женски пол.
2. Проведе се предварително проучване сред 25 преподаватели, от 144 СОУ „Народни Будители” и сред 25 преподаватели от 81 СОУ „Виктор Юго”, водещи различни дисциплини на класове от прогимназиален и гимназиален етап. Те бяха помолени да отграничат трудните за тях класове, на базата на кратък въпросник.

II Етап на изследването:

1. Бяха изследвани три трудни ученически класа отграничени от преподавателите в 81 СОУ „Виктор Юго” и два ученически класа, които бяха отграничени от преподавателите в 144 СОУ „Народни Будители”. За да се изведат основните социалнопсихологични характеристики на трудния клас са изследвани и четири нормални класа, всеки в съответния на трудните класове възрастов диапазон.

Общо са изследвани девет ученически класа, като трудните класове са един пети, два шести, един седми и един девети. Съответно на тях са изследвани един пети, един шести, един седми и един девети клас, които са с нормални социалнопсихологични характеристики. Изследвани са 117 лица от трудни класове - 61 момичета и 55 момчета и 82 лица от нормални класове - 44 момичета и 38 момчета. Общо изследваните лица са 199, като 93 от тях са момчета, а 106 са момичета.

6. Методологичен инструментариум на изследването

6.1. Метод на експертната оценка

Експертната оценка се използва при необходимост от информация за недостатъчно изучаван обект. В психологическите изследвания експертната оценка се появява в качеството си на външен критерии за проверка на валидността на представяните тестове и въпросници.

Целта при обработката на получените индивидуални експертни оценки е получаването на единна оценка, която съгласно определени критерии може да се разглежда като тяхно логично обобщение (Михайлов, 1997, с.123-124).

6.2. Въпросник за преподавателя

Конструиран е кратък въпросник за конкретно проучване представите на преподавателите за трудните класове. Предварителната оценка от страна на преподавателите за трудния клас е подход, който е ключов за определянето на даден клас като труден или нормален. (Румянцева, Микляева, 2006:73, Rodgers, 2006).

6.3. Въпросник за агресията на Бъс-Пери

През 1992 година А. Бъс и М. Пери публикуват самописателната скала за оценка на агресията – The Aggression Questionnaire, която представлява анализ на равнището на отделните компоненти на агресията (вж. Buss&Perry,1992): Инструментален (моторен) компонент – *действия*, причиняващи физическо или психическо страдание; Афективен компонент – *гняв*, склонност на индивида да изпада в състояния на гняв (реакция, предполагаща физиологична възбуда и подготовка за агресивни действия); Когнитивен компонент – *враждбност*,

характеризираща се с негативизъм, озлобеност и чувство за преживяна несправедливост.

6.4. Въпросник за изследване на трудните класове

Поради спецификата на разглежданата проблематика беше необходимо създаването на собствен въпросник, чрез който по пет диференцирани признака се доказва съществуваща дисфункционалност в даден ученически клас, което го причислява към трудните групи. Основната цел на създадения въпросник се заключава в получаването на по-високи нива, по всички или по повечето признаци заложен в него, които отговарят за наличието на труден клас.

- Признаци на агресивния модел на поведение, които служат за индикатори, при конструиране на въпросника за изследване на трудните класове

На базата на теоретичния анализ на редица съвременни изследвания върху агресивността и на основата на експерименталната парадигма на А. Бъс, заложена в теста за агресивност на А. Бъс и Б. Пери, както и върху основа на социални факти от реалното, съвременно българско училище, са изведени няколко основни признака при изследване на трудния ученически клас. Важна роля за тяхното утвърждаване беше и предварително исканото експертно мнение и оценка.

Основните признаци, по които се отграничава трудния ученически клас са пет: агресия, конфликтност, самонадеяност, реактивност и демотивация.

Агресивност

Освен водещ, признакът агресия е в известен смисъл синтез на останалите признаци. Агресивният подход на членовете на класа се превръща в техен цялостен поведенчески модел, който става доминиращ. Всичко останало се измества на по-заден план, омаловажава се. Всяко събитие в трудния клас се интерпретира през призмата на агресията. Преобладава агресивната нагласа, в личностовата структура на учениците от трудния клас. Това заема мисълта им с анализ насочен към предотвратяване на тези действия и към прилагането на такива поведенчески решения, че те да бъдат припознати като агресорите от по-висок ранг (Roland & Idsoe, 2001)

Реактивност

Членовете на трудния клас са с по-висока степен на реактивно поведение, поведение неподатливо на социален контрол и въздействие, от тези в нормалните класове. За тях е характерна реактивност, проявяваща се в нарушения на вниманието и много висока импулсивност последвани от непосредствена двигателна реакция. (Румянцева, Микляева, 2006, с.66)

Демотиваци

Мотивацията се отнася до вътрешните състояния на организма, които водят до провокиране, упорство, осигуряване на енергия и насока на поведението. (Фъргюсън, 1998, с.665). Те могат, имат способности да възприемат нова информация, но категорично отказват да го правят. При тях познавателният интерес е на много ниско равнище (Румянцева, Микляева, 2006).

Самонадеяност

Самонадеяност, от страна на учениците в трудния клас се наблюдава всекидневно, както на индивидуално, така и на групово равнище. Този тип поведение е една от отличителните личностови характеристики на агресорите (Калчев, 2003). При тези юноши преобладава гордост, повишено самочувствие, чувството за безнаказаност, арогантно поведение съчетано с надменност и наглост. Стремехът към превъзходство стои в основата на поведението на членовете на трудната група - демонстрират самолюбие, съчетано с дързост и самаувереност.

Конфликтност

Конфликтността, превърната в постоянна характеристика на социално-психичната атмосфера, е благоприятна среда на агресията. Юношите от трудния клас желаят, търсят и изграждат продължителни и повтарящи се конфликтни ситуации, които са благоприятен контекст за тяхната агресивност. В ситуации на открито или скрито противопоставяне тези с конфликтни нагласи проявяват един и същи модел на поведение – конфронтацията. Конфликтната ситуация може да породви сблъсък между противоборстващите личностни страни, които в рамките на вътрешногруповите и междугруповите отношения определя процесите на взаимодействие между членовете на цялата група или групите, към които принадлежат участниците в конфликтната ситуация (Манчева, 2006, с.154).

6.5. Въпросник за изследване на тормоза сред връстниците в училище, по Калчев

За оценка на тормоза от връстниците в училище се използва въпросника на Dan Olweus (the Bully/Victim Questionnaire – 1989), ревизиран през 1991 г. (Olweus 1993, 1999), използван в няколко версии (цит. по Калчев, 2003, с.52).

Данните от изследването са подложени на честотен анализ, еднофакторен дисперсионен анализ (ANOVA), двуфакторен дисперсионен анализ (ANOVA) като са използвани и Post-Hoc тестове (LSD) за сравнителен анализ. Статистическата обработка на резултатите от изследването е извършена с помощта на програмата SPSS – версия 15.0.

ГЛАВА ТРЕТА. РЕЗУЛТАТИ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ДАННИТЕ ОТ ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

1. Агресивност на индивидуално равнище в трудния клас

Една от целите на изследването е да се установят нивата на индивидуална агресия в трудни класове, като се сравнят с тези в нормални класове. Стремешът е чрез сравнителният анализ да се проучи агресивността в нейните различни прояви.

Агресивността, и в частност юношеската агресия, е изследвана многократно, в психологическата наука (Калчев, 2003;2009, Попов, 1999, Olweus, 1999; Rigby, 1997, Bjorkqvist, 1994 и др.). Агресивността на групата и по-конкретно ученическата група, като организирана общност, обаче намира по-засилен изследователски интерес след изследванията на Дан Олуеус (70-те години на ХХ век).

1.1. Прояви на видове агресия сред юношите в малката ученическа група

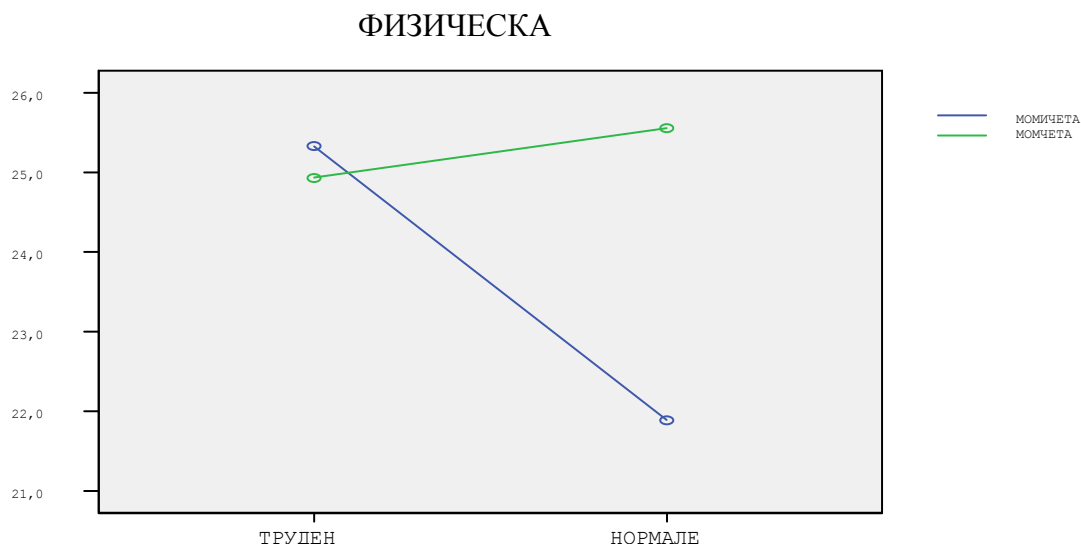
1.1.1.Физическа агресия

Физическата агресия е директна форма на агресия, при която субект или група нанася телесно другия. Тя се състои в удари, плесници и др., за да бъде наранен някого (Kim, 2006).

В настоящото изследване се наблюдават значими вътреполови различия по скалата за физическа агресия от Въпросника на Бъс и Пери. Момчетата в трудните класове в по-висока степен проявяват физическа агресия в сравнение с момчетата от нормални класове, ($F=6,73$ $p<0.01$). Между момчетата в трудни и нормални класове не се наблюдава различие по отношение проявата на физическа агресия ($F=,203$ $p<0.65$) /вж. Табл. №1/.

Резултатът показва обичайното наличие на физическа агресия при момчетата от трудните класове, но нехарактерно по-високи нива на този тип агресия и при момчетата. Данните се разминават донякъде с резултати от други изследвания, които показват, че физическата агресия при момчетата е с по-високи равнища, в сравнение с момчетата. Последното се потвърждава главно за данните, получени за нормални класове (Калчев, 2009; Ang, 2007; Archer, 2004). Именно там момчетата често се бутат, ритат, бият и удрят (Lagerspetz, 1992) и това е типично поведение за тях. За момчетата по-характерна е индиректната агресия (Vailancourt, 2005; Crick et al., 2007).

Двуфакторният анализ ясно демонстрира интерактивното влияние на двата фактора – вид клас и пол, като момчетата са очевидно с по-високо проявявана физическа агресивност от момчетата, при това в трудния клас ($F=4,47$ $Sig=0,03$). /Фиг. 1./

Фиг. 1. Влияние на пол и вид клас върху физическата агресия

Таблица №1 Средни стойности, вътреполови различия по Физическа агресия в трудния и нормалния клас

Труден клас Физическа агресия N= 117	— X	SD	Нормален клас – физическа агресия N=82	— X	SD	F	Sig.
Момчета N=61	25.3279	6.7373	Момчета N=44	21.8864	6.6585	6.735	0.01**
Момчета N=55	24.9273	7.0942	Момчета N=38	25.5526	5.7408	.203	0.65

**значимост при $p < 0,01$

1.1.2. Вербална агресия

Обидите, сплашването, критикуването, клеветите представляват вербална агресия. В училището този вид агресия е най-често срещан (Kim, 2006).

Изследването показва, че по скалата за вербална агресия не съществува различие между момчетата по вид клас ($F=1,48$ $p < 0.22$). В трудните класове момчетата са вербално по-агресивни от тези в нормални класове, ($F=4,76$ $p < 0.03$) /вж. Табл. №2/. Това поведение е донякъде нетипично за момчетата. Момчетата обикновено са по-често вербално агресивни от момчетата (Lagerspetz, 1988; Bjorkqvist, 1992). В случая обаче става дума за вътреполови различия, което подсказва водещото влияние на микро-социалната среда - труден клас.

Таблица №2 Средни стойности и вътреполови различия по вербална агресия при труден и нормалнеи клас

Вербална агресия в трудния клас N=117	— X	SD	Вербална агресия в нормалния клас N=82	— X	SD	F	Sig.
Момичета N=61	16.3115	4.2877	Момичета N= 44	15.31882	3.8686	1.48	0.22
Момчета N=55	16.1455	2.9465	Момчета N=38	14.6316	3.7302	4.76	0.03*

* значимост при $p < 0,05$

Между труден и нормален клас по скалата за вербална агресия се наблюдава различие. Трудният клас е вербално по-агресивен в сравнение с нормалния клас, ($F=5.22$ $p < 0.02$) /вж. Табл. №3/. Учениците от трудните паралелки по-често отправят язвителни забележки, порицават, упрекват, укоряват, подиграват се, взимат другите на подбив, дразнят, заплашват и др.

Таблица №3 Средни стойности и значимост на различията по Вербална агресия, при труден и нормален клас

Вербална агресия	— X	SD	F	Sig.
Труден клас	16.2328	3.6981	5.221	0.02*
Нормален клас	15.0000	3.7973		

* значимост при $p < 0,05$

1.1.3. Гняв

Гневът е състоянието, което се определя с такива емоционални прояви като раздразнителност, избухливост, емоционална лабилност, нисък праг на реагиране в ситуация на фрустрация, водещ до гневни изблици и слаб самоконтрол. Гневът има детерминираща роля при всички видове агресия (Калчев, 2009).

При общото сравнение по вид клас, трудните класове имат по-високи нива на гняв в сравнение с нормалните ($F=8.31$ $p < 0.004$) /вж. Табл. №4/. Гневът винаги се представя като емоцията, която мотивира и предизвиква агресията (Smits&Boeck, 2007, p.47). Субекти с високи нива на тази емоция са по-предразположени да отговарят гневливо, когато са критикувани, третирани лошо или несправедливо (Bettencourt, Talley, Bendjamin&Valentine, 2006).

Таблица №4 Средни стойности и значимост на различията по Гняв, при труден и нормален клас

Гняв	\bar{X}	SD	F	Sig.
Труден клас N=117	21.0855	4.7716	8.318	.004***
Нормален клас N=82	19.0976	4.8064		

*** значимост при 0,001

Резултатите, получени по скалите от личностовия въпросник за агресията частично потвърждават издигнатата хипотеза, че индивидуалните нива на агресия на учениците от труден клас са по-високи от тези в нормален клас /хипотеза №2/.

2. Агресивни прояви на групово равнище

В училищната среда юношите конструират своята идентичност и статус чрез социалните си интеракции и групови взаимоотношения. Те развиват социални структури от различни групи или клики (Stailer&Santos, 1996) и в тези малки групи от връстници прекарват по-голяма част от времето си. В групите от връстници се наблюдава т.нар. „групов натиск”, който се определя като цената на груповото членство и тя включва възможност за множество потенциални проблеми, включително рисково поведение (Keena, Loeber, Zhang&Stonthamer, 1995, p.224).

2.1. Признакът „Агресия” като основен компонент при идентифицирането на трудния ученически клас

Агресивността на учениците в труден клас е доминиращата особеност на поведението.

В трудния клас нивата на групова агресия са значително по-високи. В някои изследвания се обръща специално внимание на социалните взаимоотношения между юношите, които са фокусирани върху властта и доминирането, и върху опита да се запазва позицията (Artz, 1998). Те са високо контролиращи и манипулативни в своите групови социални отношения и веднъж провокирани могат да отговорят чрез актове на физическа агресия (Odgers&Moretti, 2002).

По показателя Агресия е налице значима разлика като трудният клас е по-агресивен ($F=50.01$ $p<.000$) / вж. Табл. №5/. Груповият характер на агресивните действия е породен от появата на социална йерархия, когато дадени групи от връстници постигнат по-висока социална известност и влияние, в сравнение с други (Adler&Adler, 1998). Наричат се популярни клики - съставени от популярни юноши и техните последователи. Тези юноши установяват тона на поведение в класа и подкрепят антисоциалното и агресивно поведение в групата, защото

считат, че това е начина за социален успех (Farmer, 2000). Получаването на подкрепление за агресивните действия повишава вероятността подобно поведение да се повтори и в бъдеще (Берон, Ричардсон, 2001).

Таблица №5 Средна стойност и значимост на различията по Агресия, по вид клас – ВИТК*

Агресия	\bar{X}	SD	F	Sig.
Труден клас N=117	32.0085	9.0976	50.010	.000***
Нормален клас N=82	23.1220	8.1625		

*** значимост при $p < 0,001$

2.2. Вътрегрупови агресивни прояви – I социално поле

В социално-йерархичните групи съществуват ядра от популярни юноши и техните последователи. В тези групи съществуват и юноши, които се отнасят към периферията на популярните клики, като те не се числят към тях, а се намират около тях и се опитват да бъдат приети от тези групи. И накрая в подобна йерархия се нареждат социално изолираните юноши, които се характеризират като самотници. Обикновено те не се асоциират с останалите и не търсят приятели сред другите изолирани (Adler&Adler,1996; Cairns&Cairns, 1994). Вътрегруповата агресия обикновено започва от създадената социална йерархия в дадена ученическа група.

2.2.1. Вътрегрупова агресия, насочена към съучениците

Част от първото социално поле на агресивни прояви в трудния клас е свързана с агресивните прояви, насочени към вътрегруповите членове.

Таблица №6 Средни стойности и значимост на различията в труден и нормален клас, по вътрегрупова агресия към членовете на класа - ВИТК

Труден клас N=117	\bar{X}	SD	Нормален клас N=82	\bar{X}	SD	F	Sig.
	15.09	4.63		11.28	4.06		

*** значимост при $p < 0,001$

Съществена разлика е налице по вътрегрупова агресия, като общо, трудният е по-високо агресивен от нормалния клас ($F=36.04$ $p < .000$) /вж. Табл. №6/. Вътрегруповата агресия води до властови дисбаланс в междуличностните отношения: юношите, причиняващи агресия на околните увеличават своята власт, а онези, към които тя е насочена губят власт.

Според двуфакторния анализ, при петите ($F=4.09$ $p < .050$) и шестите ($F=4.27$ $p < .043$) класове върху резултатите по скалата за вътрегрупова агресия влияят

интерактивно видът клас и пол /фиг.2/. При седми ($F=36.5$ $p<.000$) и девети ($F=36.9$ $p<.000$) клас значим ефект оказва само видът клас. Отново при по-малките класове е налице интерактивен ефект на двата фактора върху проявите на агресия сред членовете на трудния клас, което потвърждава отслабването на ролята на пола в по-горните класове. Това е логичен резултат, както от гл.т. на резултати от други изследвания относно твърде високата агресивност на момичетата, “достойно” конкурираща момчешката агресия. От друга страна, достатъчно факти от изследвания са налице в литература относно все по-голямото сближаване на сила и степен на агресивност на двата пола и в извадки с възрастни респонденти /Зографова, 2001/.

Фиг. 2. Влияние на вид клас и пол върху вътрегруповата агресия

Прояви на вътрегрупова агресия под формата на тормоз

Като форма на междуличностно насилие, тормозът предполага две страни: жертвите и субектите на тормоз. Упражняването на тормоз води до властови дисбаланс в междуличностните отношения: юношите, причиняващи тормоз, увеличават своята власт, а онези които са обект на тормоз, губят позиции и се чувстват безпомощни (Василева, Караманова и др., 2008, с.30).

От вътрегруповата агресия към членовете на класа, по въпросника за тормоза, се оказва, че юношите от трудните класове, които оказват тормоз върху другите преди всичко използват вербалните форми на агресия – обиждат и измислят неприлични прякори (74,4%), дразнят околните (66,7%), заплашват ги (47%). Индиректната агресия също е широко застъпена, тъй като по-голяма част от юношите в трудните паралелки говорят зад гърба на другите (58,1%), разпространяват клюки и неверни неща, а 30% им взимат от нещата. Директната

физическа агресия също е доста разпространен способ използван от 40,2% от членовете на трудния клас, които блъскат и удрят останалите.

При учениците от нормалните класове има подобно разпределение, но тук фокусът е предимно върху вербалната агресия като, 63,4% дразнят околните, 32,9% ги обиждат и им измислят неприлични прякори, а 23,2% ги заплашват. Индиректната агресия е много по-слабо изразена, защото едва 18,3% говорят зад гърба на останалите и разпространяват клюки и неверни неща за тях, като същият е резултатът и при директната физическа агресия, където едва 18,3% от членовете на нормалните класове блъскат или удрят други субекти от класа.

В трудните класове всички видове агресия (Buss, 1976) са изразени с по-голяма сила и често си взаимодействат. Не може да се предвиди при каква ситуация кой вид агресия ще стане водещ и дали възникването му ще бъде съпътствано и с проява на някоя от другите форми (Попов, 1999). В нормалните групи са използвани предимно вербални форми и рядко се прибегва до физическо нараняване или до пълно психическо сриване на жертвата, което се случва ако целенасочено се използва индиректна агресия. Груповият агресивен тормоз при трудните класове е целенасочен и се използват всички възможни средства срещу набелязаните жертви, докато в нормалните класове става дума за ситуативни конфликти, които не водят до трайна враждебна нагласа между участниците.

Резултатите потвърждават хипотезата, че в трудния клас максимално са разгърнати всички форми на агресия и по-често се използват както емоционално-враждебният вид, така и инструменталният (хипотеза №2 - втората част).

Териториални полета при проявите на групова агресия

Групите функционират и в конкретна физическа среда, която е представена от редица характеристики, като: териториалност, лично пространство, пространствено разположение на субектите. Специално под понятието териториалност се разбира заемано от групата физическо пространство и контрол над това пространство и намиращите се в него обекти (Шевандрин, 1995).

От гледна точка на териториите на груповата агресия най-горещата точка на тормоз в училището е класната стая, през междучасието, и в трудните и в нормалните паралелки (70,1%/69,5%). Втора такава точка са коридорите (35%/40,2%), а трета е дворът на училището(37,8%/29,3%). На местата извън училищните очертания повече са тормозени учениците принадлежащи към трудните класове – това са улиците (16,2%/8,5%) и квартала, пред блока (29,1%/9,8%). При тях тормозът преминава пределите на училищната среда. Жертвата е подлагана на тормоз при всяка среща със своите мъчители, тъй като юношите от едно училище често са и от един квартал. Случва се агресорите да се информират предварително за местоживееенето на жертвата и след училище да тръгват след нея, а тормозът продължава. В трудните класове не е рядкост да се организират срещу набелязан член на групата. Това е форма на забавление и след училище (Майерс, 1999).

Кой на кого налага тормоз в трудни и нормални класове

Трудните класове тормозят не само своите (55,6%), но често са участници или подстрекатели на тормоза над юноши от други групи. Те не позволяват на юноши от други класове да оказват тормоз над членове от тяхната група и това се

случва твърде рядко (12%), но когато те тормозят някой от своята група, не спират юноши от други групи да се присъединяват (13,7%). В трудните и нормалните класове лидерските ядра или са от смесен тип (26,5%/17,5%) или са съставени само от момчета (25,6%/24,4%). **Резултатите потвърждават хипотезата, че агресивните подгрупи в трудните класове са съставени и от момичета и от момчета, и не се очакват значими разлики по фактора пол при юношите от този вид клас (хипотеза №4).** При нормалните класове по-изявено е лидерството сред момчетата, а при трудните класове водещ е смесеният тип. Повечето юноши от нормалните паралелки са тормозени от външни на тях ученици (25,6%), а по-малка част от тях споделят, че са ги тормозили и техни и външни членове (13,7%).

За директната агресия е характерно да се проявява от момчета спрямо момчета – те много по-рядко атакуват момичета. Докато при индиректната агресия в много по-голяма степен отсъства различие по пол – социалната манипулация е възможно да е насочена, както към друго момиче, така и към момче (цит. по Калчев, 2003, с.51). При трудните класове обаче този механизъм е преобърнат.

2.2.2. Вътрегрупова агресия, насочена към преподавателя

Юношите от трудните класове утвърждават властовата си позиция и чрез директна конфронтация с преподавателите и авторитета им - закъсняват за час, говорят високо, тръгват си по-рано, саботират занятията. Те отвличат вниманието на преподавателя, а останалите членове на групата са изтласкани на заден план (Voise, 1992). Няма значение колко внимателен е преподавателят към този клас, защото той само ще „кръжи“ около развиващото се деструктивно поведение в класната стая. Съществуват ученически групи, в които преподавателят се сблъсква с множество деструктивни в поведението си юноши, които често са наричани „терористи в класната стая“ (Sorcinelli, 1994, p.365).

Преподавателите също са потърпевши от отношението на юношите в трудния клас, както са и някои от юношите, съставляващи класа. В трудните класове не проявяват добро отношение към преподавателите си и част от агресивността им засяга не само него като личност, но и методите му на работа.

Таблица №7 Средна стойност по вътрегрупова агресия към преподавателя, по вид клас и значимост на различията - ВИТК

Труден клас N=117	\bar{X}	SD	Нормален клас N=82	\bar{X}	SD	F	Sig.
	13.10	3.81		9.48	3.40		

*** значимост при $p < 0.001$

По отношение на вътрегруповата агресия насочена към преподавателя се наблюдава значима разлика между трудните и нормалните класове ($F=47.30$ $p < .000$), като първите проявяват по-висока агресивност към преподавателя в сравнение с вторите /вж. Табл. №7/.

Юношите от трудните класове са формирали подчертано негативна нагласа към преподавателите си, която предопределя поведенческите им реакции в една и съща посока – агресивната.

Резултатите от двуфакторния анализ сочат, че при пети ($F=5.00$ $p>.032$), седми ($F=37.2$ $p<.000$) и девети ($F=20.9$ $p<.000$) клас влияние върху вътрегруповата агресия към преподавателя оказва видът клас. По тази скала единствено при шестите класове ($F=14.8$ $p<.000$) се наблюдава интерактивно влияние на вид клас и пол /вж. фиг.3/. Освен това полът влияе върху резултатите по фактора вътрегрупова агресия насочена към преподавателя ($F=4,63$ $Sig=0,03$), но очевидно с отслабващо влияние /вж. по-горе и при други видове агресия/ при по-горните класове.

Фиг. 3. Влияние на вид клас и пол върху вътрегруповата агресия към преподавателя.

Резултатите получени по отношение на вътрегруповата агресия потвърждават хипотезата, че юношите от трудния клас оказват тормоз не само над членове от своята група, но и над външни субекти, докато учениците от нормалните класове в ниска степен са тормозени от съученици и повече са тормозени от лица от външни групи (хипотеза №5).

2.3. Извънгрупови агресивни прояви – II социално поле

В. Агеев (1990) открива, че личности стремящи се към целта посредством взаимозависими действия, съставят група, която развива социална йерархия и

специфични норми. Когато две групи се стремят към една и съща цел и едната от тях не може да я постигне по своя начин, докато другата се опитва да направи същото, тогава между двете се развива конфликт: членовете на едната група осъществяват единствено негативен враждебен контакт с членовете на другата група. Според Тажфел дори да няма обективно съществуващо противоречие между една или друга група, отново може да възникне междугрупова дискриминация под дадена форма дори и само при назоваване „ние” и „те” (Tajfel, 1978).

2.3.1. Прояви на агресия към юноши от външни групи

Д. Олуеус идентифицира два типа жертви: активни и пасивни. Пасивните жертви се характеризират като тревожни, несигурни, които изглежда че не правят нищо, за да провокират агресивните атаки и не предприемат нищо, за да се защитят. Активните жертви се описват с буен темперамент, неспокойни и нетърпеливи, които ще се опитат да се защитят, когато са атакувани. Те не са агресивни и раздразнителни и изглеждат физически по-слаби от връстниците си. Повечето от тях считат, че ги тормозят защото са ниски, слаби или по ред други причини (Boulton&Underwood, 1992), а някои мислят че провокират агресорите си (цит. по Batsche&Knoff, 1994, p.166-167).

Таблица № 8 Средна стойност по извънгрупова агресия към юноши от други класове и значимост на различията, по вид клас – ВИТК

Труден клас N=117	— X	SD	Нормален клас N=82	— X	SD	F	Sig.
	9.89	3.54		6.93	2.76		

*** значимост при $p < 0.001$

Трудните класове имат значимо различие по отношение на извънгруповата агресия към юноши от други класове спрямо юношите от нормалните класове ($F=40.05$ $p < .000$) /вж. Табл. №8/. В трудните групи юношите намират потвърждение, че общите им възприятия и нагласи са правилни и че застрашаващите ги опасности могат да бъдат преодолени. Сами, тези субекти рядко извършват толкова тежки агресивни актове към юноши, принадлежащи към други групи, докато когато са в група агресията достига своя пик (Попов, 1999).

Юношите от трудните групи често влизат в трайни конфликти с отделни личности от други класове, по разнообразни причини – от стила на обличане на дадения индивид, през начина по който говори, до статуса който заема в йерархията и т.н. Всеки член на трудния клас се стреми да получи висок статус в нея и изгражда у себе си такива качества, които да се одобрят от лидерите. В основата на сплотеността, в тези групи от връстници, стои копирането на самоличност (Иванов, 1999), което гарантира одобрението от връстниците и това е основен метод за приемственост.

Агресивният тормоз извън училище

Тормозът над юноши от други класове, извън пределите на училището е реален проблем. 36,8% от лицата в трудните класове са виждали свои съученици да тормозят други юноши извън училището, а този процент е 29% за членовете на нормалните класове. В подобни ситуации лидерите водят целият антураж, за да осигурят подкрепа на действията си и така да утвърдят статуса си (Olweus, 1993). Много често наблюдателите могат да въздействат при осъществяването на агресията само с факта на своето присъствие (Dertke, Penner, Hawkins & Suarez, 1973; Harrell & Schmitt, 1973; Jaffe & Yinon, 1979; Scheier, Fenigstein & Buss, 1974, цит. по Берон, Ричардсон, 2001). Това твърдение се доказва чрез множество експерименти, които установяват, че в присъствието на агресивен наблюдател изследваните лица са били много по-агресивни, отколкото след неговото оттегляне. Резултатите предполагат, че интензивността на агресията в присъствието на странични лица е обусловена от това как агресора оценява отношението на тези лица към агресията и когато очаква одобрение агресията му се усилюва (Берон, Ричардсон, 2001).

В трудните групи често се държи на „мъжествеността”, там се изисква всеки един член на групата, независимо от половата принадлежност, да бъде суров и безкомпромисен при себеутвърждаването си, за да запази гордостта на цялата група (Попов, 1999). Очаква се да поддържа респекта на групата си пред външни лица и групи, така че да изпъкна собствената му. **Намира потвърждение хипотезата, че учениците от трудния клас оказват тормоз не само над членове от своята група, но и над външни за групата членове, докато учениците от нормалните класове в ниска степен са тормозени от свои съученици, а повече са тормозени от външни на тях юноши, от близките аутгрупи (хипотеза №6).**

2.3.2. Прояви на агресия към цели външни групи - други класове

В популярните клики А. Адлер и П. Адлер откриват, че разликите в популярността, властта и контрола разделят лидерите от първостепенните членове и последователите. Повечето клики имат един основен лидер, който притежава властта да определя границите на кликата, да издига или понижава членовете и да определя насоката на поведение на групата. След лидерите са второстепенните членове (обикновено един или двама), които са техни най-добри приятели и на които единствено дават подкрепата си. Мнозинството от членовете на популярните клики са последователи. Те легитимират властта на лидера чрез съгласието си с неговите или нейните действия. Най-известните членове на популярните групи се стремят да бъдат най-популярните юноши в класа и те често са със значително социално влияние в цялата социална мрежа (Adler&Adler, 1996; Xie, Cairns&Cairns,1999). Такава власт поражда завист, ревност и недоволство в и сред групите (Mertan, 1997).

Таблица №9 Средни стойности и значимост на различията по извънгрупова агресия към цели ученически класове, по вид клас– ВИТК

	\bar{X}	SD		\bar{X}	SD	F	Sig.
Труден клас			Нормален клас				

N=117			N=82	12.80	4.87	34.07	.000***
-------	--	--	------	-------	------	-------	---------

значимост при *** $p < 0.001$

Наблюдава се значимо различие между трудния и нормалния клас като трудния клас е значително по-агресивен към юноши от други класове в сравнение с нормалния клас ($F=34.07$ $p < .000$) /вж. Табл. №9/. Агресивните сблъсъци с други групи се случват и когато „честта“ на членовете принадлежащи към ядрото на трудния клас е оспорена. За да докажат своята сила и неприкосновеност тези юноши, според неписаните групови норми, трябва да покажат своята „мъжественост“ чрез сурово отношение към онези, които са ги накарали да се почувстват обидени. В междугруповите конфликти трудните класове възприемат противоречията „конкурентно“ (независимо дали става дума за конфликт на интереси, ценности и убеждения) като антагонистични и неразрешими с други средства, но и не искат да отстъпят или да се примирят. Това е техният модел на себеутвърждаване, който използват безотказно (Проданов, 2008).

Цялостният анализ потвърждава хипотезата, че трудният клас демонстрира не само вътрегрупова агресивност, но една голяма част от неговото привично поведение се проявява и в извънгрупови агресивни действия. Извънгруповата агресивност е продължение и допълнение на вътрегруповата. Двете форми се превръщат характерни страни на комплексен процес, който обхваща значим периметър от поведенческите прояви на личността и на групата (хипотеза №1).

3. Характерни признаци на социалнопсихичната характеристика на трудния ученически клас

Анализът на данните верифицира и потвърди теоретичната рамка на комплекса от признаци, описващи съдържанието на социалнопсихологичната същност и на нефромалната структура на трудния клас.

3.1. Конфликтност

Конфликтните ситуации в социалното битие на юношите са ежедневие. За възникването им е необходим непосредствен повод или инцидент. В ситуация на открито или скрито противопоставяне, юношите с конфликтни нагласи проявяват един и същи модел на поведение – конфронтацията.

Таблица №10 Средни стойности и значимост на различията по Конфликтност, по вид клас - ВИТК

Конфликтност	— X	SD	F	Sig.
Труден клас N=117	20.1026	5.3100	62.896	.000***
Нормален клас N=82	14.5122	4.2288		

*** значимост при $p < 0.001$

Трудните класове проявяват по-високи нива на конфликтно поведение в сравнение с нормалните класове ($F=62.89$ $p<.000$) /вж. Таблица №10/. Членовете на трудния клас бързо се ориентират в ситуацията – необходима е реакция с отрицателен емоционален знак, за да се „взриви” ситуацията и да се реализира конфликтна реакция дори и по незначителен повод (Манчева, 2006). Юношите в групата възприемат другата страна в конфликта като опасна и застрашаваща ги.

3.2. Демотивация

Мотивацията обяснява причините, активирането и целенасочеността на поведението. Чрез нея се обяснява и защо индивидът предпочита едни обекти или ситуации и отбягва други (Клаубс, Кулке, 1989, с.294).

Таблица №11 Средна стойност и значимост на различията по Демотивация, по вид клас - ВИТК

Демотивация	— X	SD	F	Sig.
Труден клас N=117	13.1880	3.3578	40.881	.000***
Нормален клас N=82	10.2317	2.9868		

*** значимост при $p<0.001$

Висока е степента на значимост на различията по Демотивация между трудния и нормалния клас. Трудният клас е по-демотивиран от нормалния клас ($F=40.88$ $p<.000$) /вж. Табл. №11/.

Юношите от трудните класове са с изострена чувствителност към личната свобода, правото, достойнството. Те са центрирани върху тези проблеми от социалното битие и тяхното накърняване предизвиква и засилва агресивното им поведение. Мотивационният им стимул не е желанието за учебни постижения, то е трайно изместено от претенции свързани с престиж в групата. Субектите от тези класове са с изкривена или недоизградена ценностна система. Те нямат вътрешна потребност да демонстрират познавателни способности, още повече че това не се поощрява от членовете на групата (Гърбачева, Карагъзов, 1997). За тях с приоритет са междуличностно проиграваните всекидневни форми на надмощие и нанасяне на вреда на други, които не са “чужди” за групата.

3.3. Реактивност

В литературата реактивност (импулсивност) се дефинира като степен, при която на юношите им е невъзможно да контролират не само това, което казват, но и поведението си (Parker, Bagby, 1997). При много високи нива на възбуда се занижават способностите на познавателната дейност и това може да доведе до импулсивно поведение. Няколко изследователи разглеждат и хипотезата, че агресивните лица са по-реактивни от неагресивните, тъй като притежават по-високо ниво на възбудимост (Берон, Ричардсон, 2001).

Таблица №12 Средни стойности и значимост на различията по Реактивност, по вид клас - ВИТК

Реактивност	— X	SD	F	Sig.
Труден клас N=117	38.4872	8.3909	49.554	.000***
Нормален клас N=82	30.1341	8.0166		

*** значимост при $p < 0,001$

3.4. Самонадеяност

Самонадеяното поведение на юношите от трудния клас се свързва тясно със завишена самооценка. Самооценката се дефинира като съждение на личността за собствената ѝ ценност, изразено в нагласата на индивида към себе си (Savin-Williams&Jaquish,1981, цит. по Георгиева, 2005, с.154).

Таблица №13 Средни стойности и значимост на различията по самонадеяност, по вид клас - ВИТК

Самонадеяност	— X	SD	F	Sig.
Труден клас N=117	7.1624	2.1813	21.449	.000***
Нормален клас N=82	5.6951	2.2260		

*** значимост при $p < 0,001$

Признакът самонадеяност е проявен в по-висока степен в трудния клас, в сравнение с нормалния ($F=21.44$ $p < .000$) /вж. Табл. №13/.

Резултатите по четирите скали от въпросника за изследване на трудните класове – конфликтност, самонадеяност, реактивност и демотивация потвърждават хипотезата, че трудният клас е с ниска ефективност на съвместната дейност, отрицателен социалнопсихичен климат, а мотивацията и груповата идентичност са насочени извън придобиването на знания и умения във връзка с целите на образователния процес. В трудния ученически клас е възпрепятствано създаването на ефективна малка група поради дисфункционалност (хипотеза №3).

4. Възможности за психологична интервенция при трудния ученически клас

В специализираната литература доминира прагматично насоченият подход спрямо проблемите на трудния клас, възприеман като реално съществуващ в училищата. Немалко изследователи (Rodgers, 2006; Sorcinelli, 1994; Дреер, 1987 и др.) не си поставят за цел разглеждането на феномена “трудни класове” и механизмите на формирането им, а техният интерес е насочен предимно към

начините за регулиране и социален контрол, така че отново да се установят като нормално функциониращи.

По отношение на психосоциалния контрол би трябвало, водеща роля да придобие училищният психолог. В неговите функции и възможности е да диагностицира, да даде насоки за работата по преодоляване на възникващите конфликти на различни равнища. Диагностика се извършва чрез различни методи: наблюдение, интервюта с преподавателите и с родители, провеждане на изследване чрез тестове и въпросници. На основата на диагностицираните проблеми, могат да се изготвят различни тренинг програми. Лидерското ядро на класа би трябвало да е във фокуса на внимание - от тази подгрупа е необходимо да започне същинският опит за контрол и редуциране на деструктивността (Sorcinelli, 1994). За да бъде успешен процесът с нормализирането на трудния клас е необходимо да се следва принципа на комплексността – да бъдат включвани както учениците, преподавателите, така и родителите.

5. Изводи и обобщение

Предмет на настоящата дисертация е изследването на трудни класове и техните агресивни прояви, ситуирани в двете основни полета – вътрегрупово и извънгрупово.

- Резултатите от изследването показват чести прояви на физическа агресия при момчетата от трудните класове, но неочаквано високи нива на този тип агресия и при момичетата. Освен това налице е значимост на вътреполовите различия за момичетата от труден и нормален клас. Двухакторният анализ ясно демонстрира интерактивното влияние на двата фактора – вид клас и пол, като момичетата са очевидно с по-високо проявявана физическа агресивност от момчетата, при това в трудния клас.
- Относно груповата агресия се получиха резултати, според които юношите от трудния клас участват във всички групови прояви на агресия. При трудните групи водещи са доминирането, стремежа към власт, запазването на статуса. В тези класове съществува специфична социална йерархия, подкрепя се антисоциалното и агресивно поведение. За техните представители е характерно изместването на социалните норми от така наречените псевдонорми (Зографова, 2001), които регулират нарушаване на социалните отношения и допускат агресивността.
- Агресията е основен поведенчески модел и характеристика на отношенията и изпълнява различни функции на вътрегруповата динамика в труден клас, свързани с установяване на доминиране на ядрото от лидери и последователи над останалите подгрупи в класа.
- Резултатите от изследването сочат, че тормозът в трудните класове над отделни лица, се извършва на множество територии (полета), включващи не само универсалната училищна среда – класна стая, коридори, двора на училището и др. – но и територии като улицата и квартала, пред блока. Тормоз извън пределите на училището се извършва в ниска степен, което само по себе си

означава, че училищната среда, организирана по познатия начин, предразполага към извършване на агресивни действия и дори насилие (Olweus, 1999). Юношите от трудни класове, често тормозят не само в училище, но „изнасят” тормоза и на улицата, в квартала.

- Учениците от трудни класове оказват тормоз не само върху свои съученици, но и върху ученици от други класове. При нормални класове се наблюдава обратната тенденция – тормозът се извършва спрямо тях от субекти, които са външни за групата и предимно от отделни юноши. Тези резултати са важни по повод установяването на груповия характер на тормоза, който е всекидневен.

- Доказа се, че на групово равнище, трудният клас е значително по-агресивен към преподавателите, в сравнение с нормалния. Налице е формирана негативна нагласа към авторитетите. Директното и индиректно противопоставяне на преподавателя е характерно за очертаване на властовата позиция в групата. Този ефект се постига чрез прояви на т.нар. контрастно поведение, като агресивните личности се стремят да бъдат забелязани не само от членовете на групата, но и от преподавателите си.

- Различията между труден и нормален клас показаха, че юношите от трудните групи са значително по-високо проявени по извънгрупова агресия спрямо отделни ученици, в сравнение със субектите от нормални класове. Социалнопсихичният климат в трудния клас е ориентиран към подкрепа и одобрение на различни извънгрупови антисоциални прояви, което осигурява чувство на защитеност и групова принадлежност.

- Трудните класове по-често проявяват извънгрупова агресия към външни групи. Юношите се сплотяват при конфликт с друга група. Агресивните сблъсъци се случват, когато е нападнат някой от ядрото на трудните групи. Лидерите укрепват позициите си като инициират конфликти с други групи, за да демонстрират социално превъзходство. Чрез създаването на междугрупови конфликти те сплотяват групата, създават обща нагласа за действие срещу другата група. Трудният клас се превръща в психологическа група, която обаче е с деструктивна, а не с позитивна насоченост (Tajfel, 1978).

- Доказа се, че трудните класове са в значимо по-висока степен демотивирани по отношение на учебната работа, в сравнение с нормалните класове. Демотивацията се изразява в липса на интерес и изместване на вниманието върху неформалните отношения в групата. Юношите са слабо концентрирани в учебната работа и показват слаби резултати (Farmer, 2000). Преобладаващата демотивираност в трудни класове може да се обясни с „обърнатата” ценностна система на личностите, в която знанието и учението заемат едно от последните места в йерархията на груповите ценности.

- Анализът на данните показва, че трудните класове са значително с по-висока степен реактивност, в сравнение с нормалните. Нарушават се правила и норми и за поведението на субектите е присъща импулсивност, съпътствана с чести нарушения на вниманието. В тази връзка някои автори считат, че съществува тясна взаимовръзка между реактивното, импулсивно поведение и проявите на агресия (Talley et. all, 2006).

- Доказва се, че поведението на юношите от трудните класове е в по-висока степен самонадеяно, в сравнение с нормалните групи. В трудните класове се наблюдават завишени нива на самооценка и в учениците е сформирано чувство за безнаказаност и неприемане на критика.

- Като общ извод на основата на проведения двуфакторен анализ, при повечето видове агресивност, в т.ч. вътре и извънгрупова, е налице **спад във влиянието на пола** с преминаване към по-горен клас, докато видът "труден клас" остава като водещ предиктор и при по-горните класове. Така се оформя още по-ясно своеобразното и силно влияние на груповия характер на агресивността в контекста на създаващия се или създаден труден клас.

* * *

Чрез теоретико-емпиричното изследване на трудните класове се прави опит да бъдат разграничени двете основни социални полета, в които се разгръща агресивното поведение на юношите. Тези полета са не само с психично, но и с физическо измерение.

За да се обоснове научна стратегия за интервенция и социален контрол в трудните класове е необходима систематична изследователска работа, съобразена със специфичните социално-културни особености на обществото и внедряването на адекватни и реалистични резултати от нея в практиката.

1. Дисертационният труд поставя начало на систематично изучаване на въпроса за трудния ученически клас. Представен е теоретичен модел на трудния клас, очертан детайлно по параметри на социалнопсихологичната му същност - изведена е дефиниция, посочени са критерии, по които да се установи съществуването на този вид клас.
2. Представеният модел на агресивното поведение на юношите е разгърнат в ясно диференцирани две социални полета – вътрегрупова и извънгрупова агресивност.
3. Разработен е собствен инструментариум за изследване – Въпросник за изследване на трудни класове, чрез който и в комбинация от няколко модифицирани методики са постигнати значими, за развитие на познанието в тази проблемна сфера, резултати.
4. Разработена е система от пет основни признака - агресия, конфликтност, реактивност, самонадеяност, демотивация, на основата на които: 1/ се задава комплексен подход за отграничаване на труден от нормален клас; 2/ се създава перспектива в изследването на феномена, както на индивидуално, така и на групово равнище.
5. Анализирани са неформалните /междучелностни/ отношения в трудния клас, както и спрямо други класове в училище, което създава възможности и база за диагностика на подобни класове, за изучаване на социалнопсихичните механизми на формирането им, а това позволява изграждането на програми за превенция, за регулиране и намаляване на агресивното и антисоциално поведение.

Публикации по темата на дисертацията

1. Димитрова, Е., (2006). Социалнопсихологични аспекти на трудния ученически клас. Сп. "Българско списание по психология", бр. 3, с. 62-80.
2. Димитрова, Е., (2007). Вътрегрупова и извънгрупова агресивност при еволюцията на трудния ученически клас. Сп. "Психологическа мисъл", бр. 3, с. 118-132.
3. Димитрова, Е. (2009). Трудният ученически клас - реален социално-психологичен проблем в училище. Сп. "Психологически изследвания", кн.2, с. 47-53.

Други публикации

1. Димитрова, Е. (2003). Нерешени проблеми в практиката на българският училищен психолог днес. В: Приложна психология и социална практика, Изд. на ВСУ "Черноризец Храбър", Варна, 175-179.
2. Димитрова, Е. (2008). Училищата се превръщат в селища от феодален тип. в."Сега", бр. 165.